

نقد عرفان‌های صوفیانه

حسین روحانی نژاد

شناخت‌نامه پژوهشی

- عنوان تحقیق: نقد عرفان‌های صوفیانه
- پژوهشگر: دکتر محمدجواد دودگر و علی فضلی
- گروه علمی: عرفان
- محقق: حسین روحانی نژاد
- ارزیاب علمی: محمدجواد دودگر و علی فضلی
- موضوع اصلی: عرفان اسلامی
- موضوع فرعی: نقد عرفان‌های صوفیانه

فهرست

پیشگفتار.....	۱۱
مقدمه.....	۱۵
۱. اهمیت و ضرورت موضوع و تبیین آن.....	۱۵
۲. پیشینه تحقیق.....	۱۶
۳. هدف تحقیق و کاربرد آن.....	۱۷
۴. روش تحقیق.....	۱۷
۵. تعریف مسئله و بیان سؤالات تحقیق.....	۱۷
۶. فرضیه تحقیق.....	۱۸
۷. نوآوری و نقدهای تحقیق.....	۱۹
۸. ساختار تحقیق.....	۱۹
فصل اول: مفهوم‌شناسی و پیشینه.....	۲۱
۱. بررسی ماهیت و مفهوم تصوف و نقد آن.....	۲۱
۲. بررسی وجه اشتقاق واژه تصوف و صوفی و نقد آن.....	۲۵
۳. نسبت تصوف و عرفان به یکدیگر و تمایز آن دو.....	۳۱
۴. پیشینه.....	۳۶
فصل دوم: تاریخچه.....	۶۷
۱. ابوهاشم صوفی.....	۶۹
۲. سفیان ثوری.....	۶۹

۳. ابراهیم بن ادهم بلخی..... ۷۲
۴. معروف کرخی..... ۷۴
۵. بشر حافی..... ۷۵
۶. علی بن سهل بن ازهر اصفهانی..... ۷۷
۷. بایزید بسطامی..... ۷۸
۸. شاه شجاع کرمانی..... ۷۹
۹. سری سقّطی..... ۸۰
۱۰. حنید بغدادی..... ۸۰
۱۱. محاسبی..... ۸۲
۱۲. سوانح ممدری..... ۸۳
۱۳. فضایل عیاض..... ۸۴
۱۴. شقیق بلخی..... ۸۵
۱۵. ابوطالب مکی..... ۸۹
۱۶. ابونصر سراج طوسی..... ۹۰
۱۷. ابوعلی دقاق..... ۹۱
۱۸. محمد بن علی حکیم ترمذی..... ۹۲
۱۹. ابراهیم خواص..... ۹۴
۲۰. حسین بن منصور حلاج بیضاوی..... ۹۵
۲۱. شیخ ابوالعباس قصاب آملی..... ۹۸
۲۲. شیخ ابوالحسن خرقانی..... ۹۸
۲۳. ابوعلی دقاق نیشابوری..... ۱۰۱
۲۴. شیخ ابوسعید بن ابی‌الخیر (۴۴۰-۳۵۷ ق)..... ۱۰۲
۲۵. درباره شیخ ابوالقاسم قشیری..... ۱۰۵
۲۶. حجة الاسلام محمد بن محمد غزالی طوسی..... ۱۰۷
۲۷. شیخ احمد غزالی..... ۱۱۰
۲۸. مولانا جلال‌الدین محمد بلخی رومی..... ۱۱۱

۲۹. شمس‌الدین محمد بن علی بن ملک‌داد تبریزی ۱۱۶
۳۰. محیی‌الدین محمد بن علی بن عربی ۱۱۸
۳۱. شیخ صدرالدین محمد بن اسحاق قونیوی ۱۱۹
۳۲. مؤیدالدین جندی ۱۲۰
۳۳. سعیدالدین قرغانی ۱۲۲
۳۴. عقیقه‌الدین تلمسانی ۱۲۴
۳۵. بریدالدین عطار نیشابوری ۱۲۶
۳۶. شیخ فخرالدین ابراهیم، مشهور به عراقی ۱۲۸
۳۷. شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی ۱۲۹
۳۸. رابعه عدهیه ۱۳۰
- فصل سوم: علل ظاهر صوفیه ۱۳۳**
۱. تصوف، واکنشی معنی‌دربار جمل‌گرایی و دنیاطلبی ۱۳۳
۲. پایان‌درگیری‌ها و پدید آمدن مضامین برای رشد اندیشه‌ها ۱۳۴
۳. پیدایش زهاد ۱۳۵
۴. آمیزش مسلمانان با مسیحیان ۱۳۵
۵. پدیده‌های پیچیده و چندوجهی ۱۳۶
- ۱-۵. آخرت‌گروی و رهبانیت‌گرایی ۱۳۶
- ۲-۵. عدم‌آشنایی با منطق فهم‌دین ۱۳۷
- ۳-۵. پرهیز از ورود به کشمکش‌های فرقه‌ای و پرداختن به عبادت ۱۳۷
- ۴-۵. ناکارآمدی علوم کسبی در عرصه معرفت‌خدا ۱۳۷
- فصل چهارم: علل گرایش برخی علمای شیعه به عرفان ۱۳۹**
- فصل پنجم: نحله‌ها و سلسله‌های صوفیه ۱۴۷**
۱. عوامل پیدایش نحله‌ها و سلسله‌های صوفیه ۱۴۷
۲. نحله‌های صوفیه ۱۵۰
- ۱-۲. نحله اصحاب اراده ۱۵۰
- ۲-۲. نحله اصحاب جمال ۱۵۱

۲-۳. نحلہ اصحاب نور یا فکر.....	۱۵۱
۳. سلسلہ‌های صوفیہ.....	۱۵۱
۳-۱. سلسلہ سهروردیہ.....	۱۵۳
۳-۲. سلسلہ چشتیہ.....	۱۵۳
۳-۳. سلسلہ قادریہ.....	۱۵۳
۳-۴. سلسلہ نقشبندیہ.....	۱۵۴
۳-۵. سلسلہ کبرویہ و فردوسیہ.....	۱۵۴
۳-۶. سلسلہ شطاریہ.....	۱۵۴
۳-۷. سلسلہ قلندریہ.....	۱۵۴
۳-۸. سلسلہ فریہ.....	۱۵۵
۳-۹. سلسلہ نورانیہ.....	۱۵۵
۳-۱۰. سلسلہ نعمانیہ.....	۱۵۵
فصل ششم: موضع گیری پیامبر ﷺ و اهل بیت علیہ السلام در برابر رهبانیت.....	۱۵۷
۱. موضع گیری پیامبر ﷺ در برابر رهبانیت.....	۱۵۷
۲. موضع گیری اهل بیت علیہ السلام در برابر رهبانیت و شکل گیری جریان صوفیہ.....	۱۶۲
فصل هفتم: موضع گیری مخالفان و موافقان صوفیہ.....	۱۷۹
۱. مخالفان صوفیہ.....	۱۷۹
۱-۱. علمای شیعه.....	۱۷۹
۱-۲. علما و اندیشمندان اهل سنت.....	۱۸۶
۱-۳. موضوع‌های اصلی مورد انتقاد مخالفان.....	۱۸۸
۲. موافقان صوفیہ.....	۱۸۹
۳. نقد درونی صوفیہ.....	۱۹۶
فصل هشتم: مدعیات اساسی صوفیہ.....	۲۰۳
۱. کشف و شهود.....	۲۰۳
۲. تجارب عرفانی.....	۲۰۶
۳. وحدت وجود.....	۲۱۹

۴. فنا ۲۲۶
۵. حلول و اتحاد ۲۳۷
۶. شطحیات صوفیه ۲۴۰
- ۶-۱. چیستی شطحیات ۲۴۰
- ۶-۲. دیدگاه علمای شیعه درباره شطحیات و شطاحان ۲۴۲
- ۶-۳. دیدگاه برخی متفکران غربی ۲۵۷
- ۶-۴. دیدگاه سراج طوسی ۲۵۸
- ۶-۵. دیدگاه عین القضاة همدانی ۲۵۹
- ۶-۶. دیدگاه رید بسطامی ۲۶۲
- ۶-۷. دیدگاه ابی ۲۶۲
- ۶-۸. دیدگاه ابرقدا ۲۶۴
- ۶-۹. دیدگاه روزبهان بلی شازی ۲۶۴
- ۶-۱۰. دیدگاه مولوی بلخی ۲۶۸
- ۶-۱۱. دیدگاه شیخ محمود شبستری ۲۶۹
- ۶-۱۲. شمس الدین محمد لاهیجی ۲۷۰
- ۶-۱۳. ابوحامد غزالی ۲۷۱
۷. ولایت ۲۷۴
- ۷-۱. مفهوم شناسی و چیستی ولایت ۲۷۴
- ۷-۲. دیدگاه حکیم ترمذی ۲۷۸
- ۷-۳. دیدگاه قشیری ۲۸۰
- ۷-۴. دیدگاه هجویری ۲۸۴
- ۷-۵. نقد و بررسی ۲۸۶
۸. اباحی گری ۲۹۰
- فصل نهم: نقد مسلک اهل حق با تأکید بر مکتب نور علی الهی ۲۹۳
۱. آشنایی با مسلک اهل حق ۲۹۳
- ۱-۱. ماهیت اهل حق ۲۹۳

- ۱-۲. بزرگان اهل حق ۲۹۷
- ۱-۳. خاندان‌های اهل حق ۳۲۰
- ۱-۴. تقسیم پیروان به چسبیده و چکیده ۳۲۲
- ۱-۵. مقدسات اهل حق ۳۲۴
۲. نقد مسلک اهل حق ۳۲۵
- ۲-۱. التقاط ۳۲۵
- ۲-۲. برترنشانیدن «دفاتر» و «کلام سرانجام» بر قرآن و روایات ۳۲۹
- ۲-۳. غلو و ادعای الوهیت درباره علی علیه السلام ۳۳۴
- ۲-۴. روح هفت‌تنان در آفرینش جهان ۳۴۳
- ۲-۵. آئینش «زردگلان» و «سیاه‌گلان» ۳۵۳
- ۲-۶. اعتقاد به تکامل جهان در قالب مراحل شریعت، طریقت، معرفت و حقیقت ۳۵۴
- ۲-۷. اعتقاد حلول و نسخ در قالب «دون به دون شدن» و زندگی‌های ۳۵۴
- ۲-۹. سلوک و ادب و تزیینات بیگانه با شریعت ۴۰۵
۳. معرفی منابعی برای آشنایی بیشتر ۴۱۴
- کتابنامه ۴۱۷
- فهرست آیات ۴۳۱
- نمایه اعلام ۴۳۵
- نمایه موضوعی ۴۳۹

پیشگفتار

در پرتو پیروزی انقلاب اسلامی، شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر دین و معرفت دینی، به‌ویژه تعالیم متعالی اسلامی، به‌عنوان فکر و فرهنگ متمدنی و نجات‌بخش آدمی در عرصه حیات انسان معاصر ظاهر شد. تجدید حیات تعالیم وحیانی و ارزش‌های اسلامی از سویی سبب بیدارزایی و خردباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح ستم‌ستیزی در آنان شد و از سوی دیگر به نمایش‌ترشدن سست‌پایگی مسلک‌ها و مکاتب بشری و نظام‌های مبتنی بر آنها انجامید.

بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظریه‌پروری و نوآوری دربارهٔ زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت برانداختن علمی و روزآمد به حوادث فکری و نیز لزوم آسیب‌شناسی در حوزه فرهنگ، علی‌رابطه باورداشت‌های رایج دینی به منظور عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دین، ورود پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحات قدسی دین و تبیین و صیانت از هویت دین‌دوستان و سلامت فکری قشرهای تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی-پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی محض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بر این اساس «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به‌عنوان نهادی علمی-فکری و بر اساس نظر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی، آیت‌الله العظمی خامنه‌ای و با تلاش فراوان حجت‌الاسلام والمسلمین علی‌اکبر رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد. این پژوهشگاه شخصیتی حقوقی و مستقل دارد و در حکم نهاد عمومی، غیردولتی و غیرانتفاعی است که در قالب چهار پژوهشکده «حکمت و دین‌پژوهی»،

«نظام‌های اسلامی»، «فرهنگ و مطالعات اجتماعی» و «دانشنامه‌نگاری دینی» و همچنین «مرکز پژوهش‌های جوان» فعالیت می‌کند.

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی، که مشتمل بر شش گروه علمی با عنوان‌های «مطالعات قرآن و حدیث»، «عرفان»، «فلسفه»، «کلام»، «معرفت‌شناسی» و «منطق فهم دین» است، در جهت تحقق اهداف زیر فعالیت می‌کند:

۱. بازپژوهی و بازپیرایی حکمت، کلام و معارف اسلامی؛

۲. تبیین و ساماندهی مناسب مباحث زیرساختی اندیشه دینی؛

۳. ایجاد بستر مناسب برای تعمق، پویایی و بالندگی اندیشه دینی؛

۴. پاسخ به شبهه‌های القایی در قلمرو عقاید و کلام اسلامی؛

۵. نقد مکتوبات و دیدگاه‌های معارض در حوزه زیرساخت‌های اندیشه دینی.

در راستای تحقق اهداف یادشده، هریک از گروه‌ها، پس از تهیه عنوان‌های مطالعاتی اساسی و «ارزیت‌ناردر» و تهیه پیش‌طرح و تصویب آن در شورای علمی گروه، آن را به اعضای هیأت علمی - خود یا محققان عرصه دین‌پژوهی واگذار و بر روند اجرا و فرایند تحقیق و تولید محتوا نظارت می‌کنند تا پژوهش و پردازشی درخور و معطوف نیازهای جامعه علمی انتشار یابد و در دسترس عموم فرزندانگان و عرفان‌پژوهان قرار گیرد.

گروه عرفان در این زمینه آثار مهمی عرضه کرده است و اینک اثر جدیدی با عنوان *نقد عرفان‌های صوفیانه* را تقدیم عرفان‌پژوهان می‌کند. پژوهش حاضر بر اساس فرایند پژوهشی پژوهشگاه و در راستای اهداف پژوهش‌کننده، به قلم محقق ارجمند، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین حسین روحانی‌نژاد، دیف‌سند است.

وی تحصیلات حوزوی را از سال ۱۳۵۲ در حوزه علمیه بیرجند آغاز کرد. پس از گذراندن مقدمات علوم حوزوی به حوزه علمیه قم عزیمت کرد و در مدرسه رسالت به ادامه تحصیل پرداخت و سطح عالی و خارج فقه و اصول را از حوزه آزاد بهره برد. افزون بر آن به اخذ کارشناسی ارشد از دانشگاه قم نائل آمد و مدت شش سال با دانشگاه‌های تبریز و قم همکاری کرد. ایشان از سال ۱۳۷۷ تا کنون با پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی همکاری می‌کند و طی این

همکاری حدود ده کتاب از جمله ولایت در عرفان، موجد عرفانی و... و مقالات متعددی در زمینه عرفان را به رشته تحریر درآورده است. محقق ارجمند هم‌اکنون دانشجوی دکتری رشته عرفان اسلامی و اندیشه امام خمینی (ره) است. در اثر حاضر تلاش شده است نقاب از چهره برخی فرقه‌ها و گروه‌های مدعی عرفان و معنویت کنار رود و جوانان جویای معنویت با واقعیت آنها آشنا شوند تا در دام ملامت بدون معنویت فرو نیفتند.

مچنین در اثر یادشده سعی شده است بررسی و نقد بر پایه منابع معتبر و با رعایت انصاف علمی و برهیز از انگیزه‌های غیرعلمی صورت گیرد تا چهره عرفان ناب اسلامی، به قرن‌ها در حوزه‌های علمیه شیعه - به‌خصوص حوزه علمیه قم و تهران - از سوی بزرگانی از اهل معرفت، چون آقا محمدرضا قمشه‌ای، آیت‌الله شاه‌آبادی، امام خمینی (ره)، آیت‌الله جوادی آملی، آیت‌الله حسن‌زاده آملی و... تدریس و ترویج می‌شده و می‌شود، مخدوش نشود و خللی بر آن وارد نیاید.

در پایان از اعضای محترم شورای عالی گروه عرفان و ارزیابان این تحقیق، حاج‌الاسلام دکتر محمدجواد رودگر و سی‌فصلی به‌ویژه مؤلف گرامی که با سعه صدر در تولید و بالندگی اثر تلاش کردند، قاردان می‌کنیم و یاد و نام عالم وارسته و عارف اهل بیت (ع)، حضرت آیت‌الله خوشنویس را که ریاست شورای علمی گروه را بر عهده داشت و از هیچ‌گونه تشویق، ترغیب، حمایت و راهنمایی دریغ نمی‌کرد، گرامی می‌داریم. فرجام این نوشتار از استادان صاحب‌نظران حوزه عرفان و معنویت درخواست می‌شود با ارسال نظرها و پیشنهادها بازنده خویش ما را در دستیابی به اهداف معرفتی - معنویتی گروه یاری کنند.

گروه عرفان

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی

مقدمه

الحمد لله الذي هدانا لهذا الذي كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله، وهدانا إلى ما يوجب علو الدرجات و الصلاة على أشرف البريات و الفضل أهل الارض و السموات محمد و آله الذين بمواالهم تقبل الصلوات و ببركاتهم تستجاب الدعوات.^۱

۱. اهمیت و ضرورت موضوع و تبیین آن

پس از انقلاب شکوهمند اسلامی ملت بزرگ ایران در سال ۱۳۵۷ به رهبری بی‌بدیل فقیه بزرگ و حکیم و عارف واصل حضرت امام خمینی (ره)، موج معنویت‌گرایی و گرایش‌های عرفانی در ایران و پاره‌های این منافع جهان پدید آمد. سخنان آن عزیز سفرکرده، که از دل ملامال از عشق به حق در آن زلال معارف بلند اسلام ناب محمدی (ص) و مکتب اهل بیت عصمت و طهارت (ع) بی‌بی‌خاست، بر جان‌های پاک و خداجو می‌نشست و تحولی شگرف در آنان پدید می‌آورد. مکتب امام خمینی، مدرسه عشق و زمزمه ایشان، زمزمه محبت حق پدید آورد. چه بسیار نوجوانان، جوانان، مردان و زنانی که از سخنان ساده و صمیمی ایشان، که رنگ خدا داشت، شیدای حق شدند، در شط خون شنا کردند، مقامات تبیل تا فنا را یک‌شبه درنوردیدند و از بزرگ‌ترین انقلاب الهی دوران معاصر با همه وجود دفاع کردند. در مکتب امام، عرفان و حماسه درهم آمیخته بود و توکل و تسلیم

۱. بهاء‌الدین محمد شیخ بهائی؛ *مفتاح الفلاح*؛ ص ۷.

در برابر حق، تکیه بر قادر مطلق و شریعت‌محوری و تکلیف‌مداری، او و یاران پاک‌بازش را از قدرتی برخوردار کرده بود که لرزه بر اندام قدرت‌های پوشالی شرق و غرب انداخت. آنان به جای خزیدن در کنج عافیت، به میدان شهادت شتافتند و به جای رقص و سماع، خلیل‌آسا در آتش نمرود زمانه پا نهادند و از غرش تانک‌ها و توپ‌ها و تیربارها نهراسیدند و به چهره مرگ لبخند زدند تا هجوم ددمنشانه دشمن بعثی را، که همه مستکبران جهان تحریک و تأیید و ترویجش کرده بودند، دفع کنند.

باری امام نه‌تنها منشأ چرخشی تاریخی در ایران و جهان شد، بلکه موجی از معنویت سواهی در ایران و جهان به‌ویژه جهان اسلام پدید آورد. پس از مدتی در این فضای فرهنگی معنوی، کسانی به داعیه عرضه متاع‌های معنوی و عرفانی به عرصه آمدند و عرفان‌های سکولار و صوفیانه را برای فرونشاندن عطش عرفانی مردمان به‌واسطه تسلط بر آن ترویج کردند.

۲. پیشینه تحقیق

تصوف به عنوان یکی از جریان‌های فکری، همواره نقد و بررسی شده است؛ از سوی علمای شیعه و اهل سنت بر چند پایه مختلف اندیشه و عمل متصوفه نقدهایی وارد شده است. دنیاگریزی با دستاویز حاکم، بدون زاد و توشه و تدبیر و اندیشه، قدم در وادی‌های مخوف و بی‌آب و غذا گذاشتن، غم‌گریزی، ترک شهر و دیار و دوری‌گزیدن از خلق و محروم‌ماندن از علم، عبادت ترک نکاح، سیاحت بدون هدف، طرز لباس‌پوشیدن و خورد و خوراک، و سماع و رقص صوفیه از جمله موارد این نقدهاست.

متصوفه خود نیز به نقد درونی صوفیه پرداخته‌اند. قشیری، شیخ احمد جام، ابوحامد غزالی و هجویری غزنوی از جمله صوفیانی هستند که از برخی اندیشه‌ها و اعمال صوفیه انتقاد کرده‌اند.

البته نقد بیرونی و فقهی اهل سنت به تصوف، با نقد درونی صوفیه اهل سنت تفاوت دارد. نقد بیرونی، براندازانه و متوجه کلیت تصوف است و با دیده انکار نسبت به کل میراث صوفیه صورت می‌گیرد؛ درحالی‌که نقد درونی، نقد مقید است

و تصوف را در کلیت آن می‌پذیرد و نقد، متوجه برخی صوفیه و اندیشه‌های آنان است. همچنین نقد بیرونی، بیشتر ناظر به جنبه معرفت‌شناختی صوفیه است و اشتباه‌های صوفیه را ناشی از شناخت‌نداشتن صحیح آنان از اسلام می‌داند، درحالی‌که نقد درونی، بیشتر ناظر به جنبه روان‌شناختی صوفیان است که به علت عجب و خودبینی و مسائلی از این دست، گرفتار اشتباه‌هایی می‌شوند.

۳.۵. حقیق و کاربرد آن

اهداف این تعریف عبارت است از:

- الف) آشنایی با ماهیت، مختصات، تاریخچه و علل ظهور صوفیه؛
- ب) آگاهی از منبع‌گیری پیامبر ﷺ و اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام در برابر رویکرد دوری از مبادی و عزلت از جامعه و امور دیگر که با رهبانیت مسیحی شباهت تام داشت.
- ج) آگاهی از موارد نقد بیرونی و درونی تصوف.

۴. روش تحقیق

در این تحقیق از روش کتابخانه‌ای بهره برده شده و به مهم‌ترین منابع مکتوب درباره تصوف مراجعه و دعاوی آنان بر کتاب و سنت عرضه شده است.

۵. تعریف مسئله و بیان سؤالات تحقیق

واقعیت این است که بحث درباره عرفان‌های صوفیانه حساسیت و دشواری خاصی دارد؛ زیرا فرقه‌های صوفیه بسیار متنوع‌اند و نمی‌توان درباره آنها به طور یکسان داوری کرد. وانگهی دیدگاه‌های علما و اندیشمندان درباره آنها گوناگون است. بعضی صوفیه را همدلانه در شمار اولیای مقرب خداوند می‌نشانند و مسلمان واقعی می‌دانند و برخی آنان را به کفر منسوب می‌کنند و عده‌ای هم راهی میانه برگزیده‌اند. برخی از محققان، فرقه‌های صوفیه موجود در جامعه معاصر ایران را با بعضی از مبانی فکری جمهوری اسلامی از جمله عقلانیت اسلامی، که از

اسلام ناب محمدی به دست می‌آید، در تعارض دانسته‌اند. استاد شهید مطهری تصوف را دارای دو جنبه دانسته‌اند: یکی جنبه اجتماعی و دیگری جنبه فرهنگی. ایشان تصوف را جنبه اجتماعی عرفان به شمار آورده‌اند؛ لذا بحث از دو جنبه قابل طرح است: از جنبه فرهنگی، عرفان به عنوان یک علم و یک شاخه از شاخه‌های فرهنگ اسلامی محسوب می‌شود، نه یک روش و طریقه که فرقه‌ای اجتماعی پیرو آن هستند. از جنبه اجتماعی، ناچار باید این فرقه را از نظر علل، نشأ، نقش مثبت یا منفی و مفید یا مضر که در جامعه اسلامی داشته است، محل و انفعال‌هایی که میان این فرقه و سایر فرق اسلامی رخ داده است، رنگی که به عرفان می‌دهد و تأثیری که بر نشر اسلام در جهان داشته است، مورد بحث قرار داد.

۶. فرضیه تحقیق

درباره پدیده تصوف سه فرضیه وجود دارد که عبارت‌اند از:
 الف) گروهی تصوف را پدیده‌ای می‌دانند که اساساً ربطی به اسلام ندارد و استناد متصوفه به اسلام، فریبی بیش نیست.
 ب) گروهی عرفان و تصوف را نهضت ارادیه ملل غیرعرب ضد اسلام و عرب، زیر سرپوشی از معنویت دانسته‌اند و می‌تواند وسیله‌ای برای تبلیغ علیه اسلام بیابند و اسلام را بدون اندیشه‌های ظریف و عمیق عرفانی معفی کنند.
 ج) گروهی با بی‌طرفی به نقد این پدیده می‌پردازند؛ به ویژه آنجا که جنبه فرقه‌ای پیدا می‌کند و در آن، بدعت‌ها و انحراف‌های زیادی می‌توان یافت که موافق کتاب خدا و سنت معتبر نیست.

این تحقیق که بر فرضیه سوم استوار است، بر خلاف فرضیه اول و دوم باور دارد که این پدیده هرچند در بستر تاریخی خود دچار انحراف‌هایی شده و آرا و آداب و رسومی را که شاهی از کتاب و سنت ندارد، پایه‌گذاری کرده است، اما در

نگاهی کلی و کلان می‌توان بر موارد مثبت و نداشتن سوءنیت آن صحه گذاشت.^۱

۷. نوآوری و نقدهای تحقیق

این تحقیق، هم از حیث ساختار و قالب گفتمان، جدید است و تلاش کرده است از داوری‌های سلبی و متکی بر عصبیت مذهبی پرهیزد، هم از حیث نقد، طرحی درافکننده و کوشیده است از مناظر گوناگون صوفیه را نقد کند و هم به معنی دست‌کم اجمالی جریان عمیقاً عرفانی شریعت‌محور میان علما و فقهای بزرگ شیعه می‌پردازد.

۸. ساختار تحقیق

این تحقیق در سیزده فصل سازمان یافته است: فصل اول ماهیت تصوف و وجه اشتقاق واژه صوفی و نسبت تصوف و عرفان و اندیشه عرفانی شیعه است. در فصل دوم، سرچشمه تصوف و برابر این صوفیان و منابع خارجی اثرگذار بر این پدیده نقد و بررسی شده است. در فصل سوم، تاریخچه و علل ظهور صوفیه مورد بحث قرار گرفته است. جمعی از مشایخ و بزرگان صوفیه به اجمال معرفی شده‌اند؛ همچنین از گرایش برخی علمای شیعه، عارفان و بی‌اعتنایی آنان به سلاسل صوفیه سخن به میان آمده است. در فصل چهارم درباره موضع‌گیری پیامبر ﷺ و اهل بیت  در برابر گرایش به رهبانیت گفتگو شده است. فصل پنجم به دیدگاه‌های مخالفان و موافقان صوفیه، اعم از شیعه و سنی می‌پردازد. فصل ششم ادعای کشف و شهود صوفیان را نقد و بررسی کرده و از تبارب دینی و عرفانی سخن گفته است. در فصل هفتم درباره توحید، فنا و زرقا، بین فناء وجودی و فناء شهودی و حلول و اتحاد بحث شده است. فصل هشتم شطحیات صوفیه را از دیدگاه عده‌ای از علما و اندیشمندان بررسی کرده است. در فصل نهم توجیهات و دفاعیات صوفیه از شطحیات آمده است. در فصل دهم، امامت و ولایت از دیدگاه صوفیه مورد بحث و نقد قرار گرفته است. در

فصل یازدهم به اباحی‌گری می‌پردازد. فصل دوازدهم به مسلک اهل حق، که مدعی عرفان است و در زیر صوفیه می‌گنجد، با تأکید بر مکتب نورعلی الهی اختصاص دارد.

در این تحقیق به طور عمده به نقد و بررسی ماهیت، منشأ و مدعیات اساسی صوفیه در باب مهم‌ترین آرا و اندیشه‌های آنها پرداخته‌ایم؛ اما نقد و بررسی اشکال آیینی و نقد اخلاقی و صدق و سازگاری آنها با مدعیات، دفتری دیگر است. در آخرین فصل این اثر به نقد مسلک اهل حق نیز پرداخته‌ایم، که هم نزدشان، به خصوص نورعلی الهی، رهبر خاندان صاحب‌الزمانی، از دوازده دوده و خاندان اهل حق هستند و هم برخی از بزرگ‌ترین تصوف‌پژوهان ایران - چنان‌که در آغاز آن فصل به صورت مستند آورده‌ایم - ادعای عرفان دارند.

امید است بر اثر ناچیز برای جویندگان حقیقت، مفید و مؤثر باشد و در راستای رضای خدای سبحان و حجت‌بالغهاش امام زمان (عج) و در زمره باقیات الصالحات نگارنده را همه همداران، به‌ویژه اعضای محترم شورای علمی گروه عرفان و ارزیابان عزیز، برادر گردد و انخیر، آخرت شود.

در پایان بر ذمه خود می‌انهم که همه عزیزانی که در این اثر یاری‌ام کردند، به‌ویژه شورای محترم علمی گروه عرفان مدیر محترم گروه و به‌خصوص ارزیابان محترم، آقایان حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدجواد رودگر و جناب حجت‌الاسلام والمسلمین علی فضل‌ی، صمیمانه تشکر و تشکر کنم و برای همه آنان عزت، عافیت و حسن عاقبت از درگاه حضرت علی (ع) تسلیت نمایم.

و ما توفیقی الا بالله علیه التمسع و اله انیب

حسین روحانی‌نژاد